

О.С. Снідевич*

ЗМІНА ПОЗОВУ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ІЗ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Цивільне процесуальне законодавство України передбачає випадки зміни в процесі розгляду цивільної справи, зокрема, й такої, що виникає із земельних правовідносин, предмета або підстави позову, заміни сторін по справі. У цих випадках певних змін зазнає і позов, оскільки змінюються його елементи.

Загальні питання зміни позову в цивільних справах вивчали багато представників науки цивільного процесу, зокрема, М. Гурвич, А. Добровольський, В. Комаров, Г. Осокіна, М. Штефан, В. Цеглов та інші. Однак, дослідження особливостей зміни позову у справах, що виникають із земельних правовідносин, проведено ще не було.

Метою цієї статті, таким чином, є вивчення особливостей зміни позову у цивільних справах, що виникають із земельних правовідносин, та, як наслідок, удосконалення процесуального законодавства та практики розгляду судами цієї категорії цивільних справ.

Зміну позову в цивільному процесі треба відрізнити від його заміни новим позовом. Необхідно погодитись з Г. Осокіною, що критерієм, який би відрізняв зміну позову від його заміни на новий, є внутрішня тотожність позову, а саме незмінність того суб'єктивного права особи, за захистом якого вона звернулася до суду. Зміна позову допускається процесуальним законодавством, заміна ж позову в процесі неможлива¹.

Під зміною позову у справах, що виникають із земельних правовідносин, необхідно розуміти зміну його предмета, підстави чи сторін за умови дотримання внутрішньої тотожності позову.

Оскільки предметом позову у справах, що виникають із земельних правовідносин, є обраний позивачем спосіб захисту свого права², зміну предмета позову, насамперед, необхідно розуміти як заміну одного способу захисту земельного права позивача на інший. Така зміна предмета позову є якісною зміною, оскільки замість первісного способу захисту права з'являється інший спосіб.

Заміна предмета позову в цій категорії справ обумовлюється альтернативними способами захисту порушених прав землевласників (землекористувачів).

Так, відповідно до ст. 99 ЗК України (надалі — ЗК) власники або землекористувачі можуть вимагати встановлення таких земельних сервітутів, як... право прокладати на свою земельну ділянку водопровід через чужу земельну ділянку, а також право проходу до природної водойми, яка знаходиться на чужій земельній ділянці, та забору з неї води. Очевидно, що встановлення зазначених видів сервітутів є альтернативними способами захисту права особи на земельну ділянку, яка позбавлена природної води. У разі пред'явлення позову про встановлення сервітуту шляхом надання права проходу до природної водойми, яка знаходиться на чужій земельній ділянці, та забору з неї води позивач може змінити предмет позову та просити надати право прокласти на свою земельну ділянку водопровід через чужу земельну ділянку.

Частина 2 ст. 31 ЦПК України (надалі — ЦПК) поряд із правом позивача на зміну предмета позову передбачає також і право на зміну розміру позовних вимог — їх збільшення або зменшення. Однак, не зважаючи на це, вважаємо, що зміна розміру позовних вимог є одним із проявів зміни предмета позову, його кількісною зміною.

© Снідевич О.С., 2006

* асистент кафедри правосуддя Київського національного університету імені Тараса Шевченка

¹ Осокіна Г.Л. Иск (теория и практика). — М., 2000. — С. 151.

² Там само. — С. 118.

Треба погодитись із М. Штефаном, що необхідно відрізнити предмет позову в його безпосередньому розумінні від матеріального об'єкта або матеріального предмета спору³. У деяких категоріях цивільних справ, що виникають із земельних правовідносин, завжди наявний матеріальний предмет спору (земельна ділянка), який, зокрема, може характеризуватися кількістю — розміром. Зміна розміру позовних вимог фактично є зміною предмета позову, оскільки розмір позовних вимог є складовою окремих способів захисту права на матеріальні предмети, які характеризуються кількісними показниками. Зміна розміру позовних вимог у таких справах може відбуватися у вимогах, які містять чи повинні містити відомості щодо розмірів земельної ділянки (наприклад, зменшення площі земельної ділянки для ведення фермерського господарства з 15 га до 10 га у справі про надання земельної ділянки для ведення фермерського господарства).

У справах, що виникають із земельних правовідносин, досить часто здійснюється така процесуальна дія, яка в процесуальних документах суду називається “уточненням предмета позову”, “уточненням позовних вимог”.

Так, С. пред'явила позов до М., яким просила зобов'язати його повернути частину її земельної ділянки. В процесі розгляду справи вона уточнила свою вимогу і просила зобов'язати М. повернути їй західну частину земельної ділянки площею 22 кв. метри⁴.

Вважаємо, що як і уточнення предмета позову, так і уточнення позовних вимог є проявами зміни предмета позову, оскільки такі уточнення завжди вносять щось нове в спосіб захисту права, визначений позивачем при зверненні до суду з позовною заявою. Поширеність зміни предмета позову шляхом його уточнення у справах, що виникають із земельних правовідносин, зокрема, пояснюється тим, що особа в момент звернення до суду не знає точних кількісних показників порушення її права власності чи користування на земельну ділянку. Ця обставина встановлюється нею вже в процесі розгляду справи в суді після дослідження окремих засобів доказування, наприклад, висновку експерта.

Зміна підстав позову означає, що замість юридичних фактів, які обґрунтовують позовну вимогу, покладені нові. При зміні підстав позову для підтвердження пред'явлених позовних вимог вводяться в обіг інші юридичні факти, які впливають на підставу так, що вона відрізняється від визначеної спочатку⁵.

Зміна підстави позову, як і зміна предмета позову, може бути як якісною, так і кількісною.

Якісна зміна підстави позову означає заміну одних юридичних фактів іншими. Така заміна допускається винятково у позовах із альтернативною підставою. Альтернативними підставами позовів у справах, що виникають із земельних правовідносин, є, наприклад, підстави позовів про примусове припинення права власності.

Так, відповідно до ст. 143 ЗК примусове припинення прав на земельну ділянку здійснюється у судовому порядку, зокрема, у випадку конфіскації земельної ділянки, викупу земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб. Таким чином, кожна з наведених підстав для примусового припинення прав на земельну ділянку є альтернативною підставою відповідного позову про припинення права на земельну ділянку та може бути замінена у процесі.

Альтернативні підстави має й сам позов про викуп земельної ділянки, оскільки згідно з ст. 146 ЗК відповідні органи державної влади та органи місцевого самоврядування мають право викупу земельних ділянок, наприклад, для будівництва доріг, газопроводів, аеропортів для потреб оборони та національної безпеки тощо.

Зміна підстави позову може бути також кількісною. Кількісна зміна підстави позову означає його уточнення, тобто така зміна підстави, яка проявляється у доповненні її певними фактами або вилученням з неї певних фактів.

³ Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: Підручник. — К., 2005. — С. 323.

⁴ Рішення Верховного суду України. Щорічник. — К., 2001. — С. 35.

⁵ Штефан М.Й. Цит. праця. — С. 352.

Зміна позову у справах, що виникають із земельних правовідносин, відбудеться також і тоді, коли зазнає змін третій елемент позову — сторони.

Зміна сторін як елемента позову також може бути як якісною, так і кількісною.

З урахуванням необхідності дотримання внутрішньої тотожності позову якісною зміною сторін позову є заміна відповідача іншою особою, внаслідок якої попередній відповідач виходить із процесу, а замість нього у справу притягується як відповідач інша особа. Така заміна може відбутися у зв'язку з неналежністю відповідача по справі, а також у випадку наявності підстав для процесуального правонаступництва.

Неналежність відповідача у справах, що виникають із земельних правовідносин, може бути викликана тим, що позивач у момент пред'явлення позову не знає особи, яка порушила його право. Про таку особу чи осіб позивач може дізнатися лише під час судового розгляду.

Оскільки належність відповідача у справі визначається на підставі норм матеріального права⁶, питання неналежності відповідача у справах, що виникають із земельних правовідносин, досить часто виникає через складність та суперечливість земельного законодавства.

Так, наприклад, до Берегівського районного суду Закарпатської області надійшло 11 позовних заяв із вимогами про видачу сертифіката про право власності на земельну частку (пай) і відведення цієї частки в натурі. При цьому в п'яти з них позови пред'явлено до районного відділу земельних ресурсів та реорганізаційної комісії КСП, в інших чотирьох — до районної державної адміністрації, сільської ради та комісії по реорганізації КСП і в двох справах — до районного відділу земельних ресурсів та ліквідаційної комісії сільськогосподарських підприємств. Усі позови суд задовольнив. Однак, суд у деяких із цих справ не врахував, що належними відповідачами за такими вимогами за певних умов можуть бути районні державні адміністрації або місцеві ради⁷. У кожному з цих випадків могла відбутися зміна позову шляхом заміни неналежного відповідача належним, а причиною неналежності відповідачів у цих справах фактично була складність законодавства щодо паювання земель.

Заміна сторони (як позивача, так і відповідача) у справах, що виникають із земельних правовідносин, може відбутися також і у випадку наявності підстав для процесуального правонаступництва.

Відповідно до ч. 1 ст. 37 ЦПК у разі смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, заміни кредитора чи боржника у зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір, суд залучає до участі у справі правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії цивільного процесу.

Можливість процесуального правонаступництва визначається можливістю правонаступництва в матеріальному праві⁸.

Суб'єктивні земельні права та обов'язки загалом можуть переходити від одних осіб до інших, що обумовлює і можливість правонаступництва в цивільному процесі.

Земельне право в багатьох випадках допускає перехід суб'єктивних земельних прав. Особливістю окремих земельних прав, зокрема, права власності на земельну ділянку, права земельного сервітуту, є те, що такі права є речовими, тобто такими, які оформляють та закріплюють належність речей суб'єктам правовідносин. Принципом таких речових прав є принцип слідування, суть якого полягає у тому, що такі права завжди слідують за річчю, до кого вона б не потрапила⁹.

Так, право власності на земельну ділянку завжди належить певному суб'єкту. Це пояснюється тим, що земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності; у державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності

⁶ Гражданский процесс. Учебник. / Под ред. В.А. Мусина, Н.А. Чечиной, Д.М. Чечота. — М., 2000. — С. 68.

⁷ Практика розгляду судами земельних спорів. Узагальнення // Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 3. — С. 29.

⁸ Гражданский процесс: Учебник / Под ред. В.В. Комарова. — Х., 1999. — С. 98.

⁹ Юридична енциклопедія: В 6 т. — К., 1998. — Т. 5. — С. 309.

(ч. 3 ст. 78, ч. 1 ст. 84 ЗК). Відповідно до ч. 1 ст. 101 ЗК дія земельного сервітуту зберігається у разі переходу прав на земельну ділянку, щодо якої встановлений земельний сервітут, до іншої особи.

Отже, речові права на земельну ділянку завжди переходять до іншої особи у випадку смерті фізичної особи чи ліквідації юридичної особи, які були її власниками.

Таким чином, навіть у разі ліквідації юридичної особи матеріальне законодавство передбачає перехід речових прав цієї особи до інших осіб — правонаступників. У зв'язку з цим, при ліквідації юридичної особи, яка була стороною у справі про захист речового права, наприклад, у справі про встановлення земельного сервітуту, необхідно допускати процесуальне правонаступництво осіб, до яких перейшло право на земельну ділянку. Провадження по таких справах не повинне закриватись.

У зв'язку з цим, на наш погляд, потребує певного вдосконалення п. 7 ч. 1 ст. 205 ЦПК, відповідно до якого суд своєю ухвалою закриває провадження у справі, якщо ліквідовано юридичну особу, яка була однією із сторін у справі. Зміст цієї статті ЦПК має виключно цивілістично-зобов'язальний підтекст, оскільки не враховує особливостей розгляду справ, що виникають з інших, ніж цивільно-зобов'язальні, правовідносин. Законодавцем при формулюванні положень п. 7 ч. 1 ст. 205 ЦПК не враховано, що ліквідація юридичної особи відповідно до ст. 609 ЦК тягне припинення лише цивільно-зобов'язальних прав цієї особи та не охоплює своїм змістом припинення окремих речових прав, що виникають, наприклад, із земельних правовідносин. Такі права на землю юридичних осіб не припиняються ліквідацією цих осіб, а переходять до інших осіб, які й повинні бути процесуальними правонаступниками у справі.

У зв'язку з наведеним, пропонуємо п. 7 ч. 1 ст. 205 ЦПК викласти у такій редакції: “7) ліквідовано юридичну особу, яка була однією із сторін у справі, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва”.

Суб'єктивні земельні права в багатьох випадках пов'язані безпосередньо з особою, якій вони належать, і не можуть переходити до інших осіб, тобто правонаступництво за цими правами в земельному праві відсутнє. Це означає, що у справах, де заявлено вимоги про захист цих прав, за наявності факту їх припинення, наприклад, через смерть фізичної особи, буде відсутнє процесуальне правонаступництво.

Так, у позовах про надання земельної ділянки для ведення фермерського господарства, про визнання недійсним рішень органів державної влади чи органів місцевого самоврядування про відмову в наданні земельної ділянки, у деяких позовах про вилучення (викуп) земельної ділянки процесуальне правонаступництво позивача відсутнє. Смерть фізичної особи (ліквідація юридичної особи) викликає в таких випадках закриття провадження у справі.

Поряд із заміною (як якісною зміною сторони позову) зміна сторін може бути й кількісною.

Кількісною зміною сторін позову у справах, що виникають із земельних правовідносин, без порушення умов його тотожності є випадки притягнення до участі в справі належного відповідача без виходу з процесу неналежного та притягнення обов'язкового співвідповідача.

При дослідженні питань зміни позову в цій категорії справ обов'язково заслуговує на увагу дослідження питання про те, хто вправі змінювати позов чи з ініціативи кого така зміна може відбутися.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 31 ЦПК позивач має право протягом усього часу розгляду справи змінити підставу або предмет позову, збільшити або зменшити розмір позовних вимог. Згідно з ч. 1 ст. 33 ЦПК суд за клопотанням позивача, не припиняючи розгляду справи, замінює первісного відповідача належним відповідачем, якщо позов пред'явлено не до тієї особи, яка має відповідати за позовом, або залучає до участі у справі іншу особу як співвідповідача.

Таким чином, безспірним у справах, що виникають із земельних правовідносин, є те, що позивач вправі змінити предмет або підставу позову, з його ініціативи може бути замінено неналежного відповідача, залучено співвідповідача. Аналіз ст.ст. 27, 37, 201, 204 ЦПК дає можливість зробити також висновок, що сторона вправі ініціювати питання про залучення процесуального правонаступника.

Спірним у науці та практиці цивільного процесу є можливість суду з власної ініціативи змінювати позов (окремі його елементи) шляхом їх заміни.

Процесуальне законодавство колишнього СРСР (наприклад, ст. 203 ЦПК УРСР в редакції 1963 року) передбачало, що суд вправі був вийти за межі заявлених позивачем вимог, якщо це необхідно для захисту прав і охоронюваних законом інтересів громадян, підприємств і організацій. Наука цивільного процесу розглядала право суду вийти за межі позовних вимог і як право на зміну предмета чи підстави позову,¹⁰ і як можливість вийти за межі зазначеного позивачем предмета позову, вирішити справу щодо осіб, не зазначених позивачем як суб'єктів спору, шляхом залучення їх для участі в процесі¹¹, право вийти за межі позовних вимог, якщо про це була спеціальна вказівка закону¹².

Цивільне процесуальне законодавство України з 2001 року, зокрема, і діючий ЦПК, не передбачає права суду за своєю ініціативою виходити за межі заявлених вимог, про що додатковим підтвердженням є правило ч. 1 ст. 11 ЦПК, відповідно до якої суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених ними вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі¹³.

Однак, матеріальне законодавство України у деяких випадках передбачає право суду за власною ініціативою змінювати позовні вимоги. У зв'язку з цим, необхідно погодитись з думкою М. Штефана, що суд вправі вийти за межі позовних вимог лише там, де про це є спеціальна вказівка закону, наприклад, у випадку, передбаченому ч. 5 ст. 216 ЦК, відповідно до якої суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи¹⁴.

Оскільки зазначена стаття ЦК відповідно до положень ст. 9 ЦК (яка передбачає можливість застосування ЦК до земельних відносин), змісту глави 20 ЗК (яка регулює придбання земельних ділянок на підставі цивільно-правових угод) застосовується до наслідків визнання недійсними угод із землею, суд вправі при розгляді інших позовів застосувати наслідки недійсності нікчемної угоди щодо земельної ділянки з власної ініціативи. Таким чином, суд фактично вправі не просто змінити позов, а за власною ініціативою розглянути окремі позови, що виникає із земельних правовідносин.

Судова практика у справах, що виникають із земельних правовідносин, загалом дотримується того правила, що суд не вправі з власної ініціативи якісно змінювати предмет або підставу позову.

Так, Ч. Л. М. звернулася до суду з позовом до Ч. В. Й про перенесення меж земельних ділянок суміжного землекористування.

Рішенням Володарського районного суду Київської області у позові Ч. Л. М. було відмовлено, однак судом було встановлено земельний сервітут, хоча позивач про це суд не просила. Ухвалою апеляційного суду Київської області рішення Володарського районного суду в частині встановлення сервітуту було скасоване, оскільки суд першої інстанції вийшов за межі позовних вимог¹⁵.

Однак, інколи, на наш погляд, на рівні роз'яснень Пленуму Верховного Суду України порушується правило про недопустимість безпідставного виходу судом за межі позовних вимог.

Так, п. 22 постанови Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 року № 7 "Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ" (надалі — постанова Пленуму № 7) передбачає, що суд не може відмовити в позові або закрити провадження у справі про встановлення порядку користування земельною ділянкою на тих підставах, що його визначено угодою сторін. Якщо при вирішенні спору суд установить, що співвласники визначили порядок користування й розпорядження земельною ділянкою, для зміни якого підстав немає, він ухвалює рішення про встановлення саме такого порядку.

¹⁰ Боннер А.Т. Применение нормативных актов в гражданском процессе. — М., 1980. — С. 50.

¹¹ Понятие исковых требований и право суда выйти за их пределы // Проблемы защиты субъективных прав граждан и организаций. — М., 1988. — С. 47.

¹² Штефан М.Й. Цивільний процес. — К., 1997. — С. 302.

¹³ Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс. — С. 353.

¹⁴ Там само. — С. 354.

¹⁵ Інформаційно-пошукова база „Консультант“.

З таким твердженням, на наш погляд, погодитись не можна.

Так, позов про встановлення порядку користування земельною ділянкою, яка належить на праві спільної часткової власності декільком особам, є перетворювальним позовом. Предметом цього позову є обраний позивачем спосіб захисту — зміна правовідносин користування земельною ділянкою за допомогою судового рішення. До набуття рішенням суду у справі законної сили кожний з учасників права спільної часткової власності вправі користуватися всією земельною ділянкою, після набрання — користування ділянкою визначається відповідно до встановленого судом порядку (як правило, кожному з учасників спільної часткової власності виділяється в користування певна окрема частина земельної ділянки)¹⁶. Підставою такого позову завжди є та обставина, що такий порядок не визначений сторонами (ч. 1 ст. 88 ЗК).

Встановивши, що порядок користування земельною ділянкою вже визначений сторонами, суд встановлює відсутність факту, який позивач поклав в основу свого позову, тобто встановлює відсутність підстави позову, вказаної позивачем. У зв'язку з цим, встановивши цей факт, суд повинен відмовити в позові, оскільки в іншому разі матиме місце самовільна зміна судом підстави позову, вказаного позивачем, що законом не допускається.

Крім того, при задоволенні такого позову відбувається також самовільна зміна судом предмета позову, оскільки суд самостійно змінює спосіб захисту права позивача. При пред'явленні перетворювального позову про визначення порядку користування й розпорядження земельною ділянкою позивач просить суд перетворити правовідносини користування земельною ділянкою. Однак, задовольнивши позов про визначення порядку користування і розпорядження земельною ділянкою, суд фактично визнає, підтверджує той порядок, який вже був визначений угодою сторін, тобто застосовує такий спосіб захисту права як його визнання.

Виходячи з наведеного вище, вважаємо, що п. 22 постанови Пленуму № 7 підлягає зміні. Абзац 1 п. 22 постанови, на наш погляд, необхідно викласти в такій редакції: "Суд не може закрити провадження у справі про встановлення порядку користування земельною ділянкою на тих підставах, що його визначено угодою сторін. Якщо при вирішенні спору суд установить, що співвласники визначили порядок користування й розпорядження земельною ділянкою, для зміни якого підстав немає, він ухвалює рішення про відмову в позові, якщо позивачем не змінено позовні вимоги".

Необґрунтованою та такою, що суперечить процесуальному законодавству та науковій доктрині, на наш погляд, є також судова практика в цій же категорії справ, за якою суд при визначенні можливих варіантів користування земельною ділянкою між співвласниками не пов'язаний із варіантом, визначеним позивачем, а може встановити свій варіант. При встановленні судом такого варіанту безпідставною також є практика щодо стягнення з відповідача відповідно до ст. 88 ЦПК судових витрат, оскільки фактично відсутнє задоволення позовних вимог, визначених позивачем.

Процесуальне законодавство, на наш погляд, не забороняє суду у справах, що виникають із земельних правовідносин, змінювати позов шляхом зменшення розміру позовних вимог (зміна предмета позову), кількісної зміни підстави позову, передбачає право суду на залучення до участі в справі співвідповідача, притягнення поряд із неналежним відповідачем належного, проведення процесуального правонаступництва (зміна сторони позову).

*Стаття рекомендована до друку кафедрою правосуддя
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 7 від 22 грудня 2005 року)*

¹⁶ Абзац 2 п.22 постанови Пленуму №7.